

BİR MUAMMA VE LUGAZ ÇÖZÜMLEME DENEMESİ: NEZİM BERATİ'NİN TÜRKÇE DİVANI'NDAKİ MUAMMALAR VE LUGAZLAR ÖZELİNDE

Betül ELMACI ÇETİN *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 31 Mayıs 2023, **Kabul Tarihi:** 5 Eylül 2023, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2023, **Atf:** Elmacı Çetin, Betül. "Bir Muamma ve Lugaz Çözümleme Denemesi: Nezim Berati'nin *Türkçe Divanı*'ndaki Muammalar ve Lugazlar Özelinde". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (Eylül 2023): 831-854.

DOI: 10.33415/daad.1308127

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 31 May 2023, **Accepted:** 5 September 2023, **Published:** 30 September 2023, **Cite as:** Elmacı Çetin, Betül. "A *Mu'ammā and Luğaz Analysis Essay: Particularly Mu'ammā and Luğaz Poems in Nezim Berati's Turkish Divān*". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/2 (September 2023): 831-854.

DOI: 10.33415/daad.1308127

Öz

Muamma bilmeceli bir şiir türüdür, daha ziyade manzum olmakla beraber mensur muammalar da vardır. Muammada genellikle başlıkta veya der-kenarda ipucu niteliğinde bir isim verilir ve çoğunlukla tek beyitle yazılan muammadan hareketle o isme nasıl ulaşıldığının bulunması beklenir. Lugaz bilmeceli anlatımın olduğu bir diğer türdür; bir varlığın özellikleri anlatılarak gizlenmiş kelime bulunmaya çalışılır. Türkçe Divanı içinde bu her iki türde de şiir inşa eden bir şair vardır ki Türkçe ve Farsça Divanı'nın yanı sıra günümüze ulaşan Arnavutça ilk divan sahibi Nezim Berati'dir. Hayatının büyük bir kısmını Berat'ta geçiren şair; 1760 yılında, İstanbul'da, bilmediğimiz bir sebepten mahpusken vefat etmiştir. Nezim Berati, tarihte ve Arap harfli Arnavut edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Türkçe Divanı incelendiğinde

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk-İslam Edebiyatı Ana Bilim Dalı, belmaci@sakarya.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5792-3357.

şairin dört muamma ve altı lugazı olduğu görülür. Bu şiirlerin transkripsiyonlu metni, nesre çevirisi ve çözümleri verilerek bu çalışmayla bahsi geçen şiirlerin gün yüzüne çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Edebiyatı, Muamma, Lugaz, Nezim Berati, Nezim Frakulla.

**A Mu‘ammā and Luğaz Analysis Essay:
Particularly Mu‘ammā and Luğaz Poems in Nezim Berati’s Turkish Dīvān**

Betül ELMACI ÇETİN *

Extended Abstract

Mu‘ammā is a genre born in Arabic literature, shaped in Persian literature, and passed into Turkish literature. Although some examples of prose exist, it is usually written in verse. Mu‘ammā is a type of puzzle poem or enigma. The mu‘ammās classified under the science of beyān are typically given a name as a clue in the title or on the margin, and it is expected to find out how the “name” was reached from the mu‘ammā, which is mainly written in a single couplet. Those who construct a mu‘ammā are called mu‘ammā-gūy, and those who solve it are called mu‘ammā-kushā. Mu‘ammās are solved by some techniques called ‘amel. Mu‘ammā often utilizes complex metaphors, allegorical language, and wordplay to create an enigmatic atmosphere. They require careful interpretation and imaginative thinking to unravel the intended message.

Luğaz is a genre that is tried to find the hidden word by describing the characteristics of an entity. Luğaz was born in Arabic literature and was not very popular in Persian literature. It was first encountered in the 15th century in Turkish literature, and most examples were seen in the 18th century. Lugaz starts with stereotypical expressions such as “What is it? I saw a strange object... etc.” and ends with formulaic words such as “Thousands of well done to those who find it, those who are knowledgeable know this, and connoisseurs of perfection...etc”. The purpose of a luğaz is to provoke curiosity and engage the audience in solving the puzzle or understanding the meaning behind the ambiguous verse. Luğaz also employs metaphors, allegory, and figurative language to create a sense of intrigue and challenge the reader’s intellectual capacity.

Since the poet, whose names we come across with alternative names such as Nezim Frakulla and İbrahim Nezimi, considers himself as from Berat and is more suitable for Turkish naming, we have assumed that is appropriate to include it in our study with the name Nezim Berati. His exact date of birth is unknown, which is claimed between 1680 and 1685. The poet, who spent most of his life in Berat, completed his

* Res. Asst., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Turkish-Islamic Literature, belmaci@sakarya.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5792-3357.

higher education in Istanbul and returned to his hometown. He died in Istanbul in 1760 while he was in prison, without knowing for what reason. His father's name is Muhtar. There is a date poem for his mother's death, from which it is learned that she died in 1735/1736. Nezim Berati, who is one of the essential and first representatives of Albanian literature with Arabic letters, has a Turkish and a Persian divan, as well as an Albanian divan and a dictionary written in verse, which is the first considered Albanian-Turkish dictionary. The first complete Albanian divan with Arabic letters and the first Albanian-Turkish dictionary, written in verse, belong to him. He has an important place in history and Albanian literature.

There are four mu'ammā in the poet's Turkish divan. In the first two mu'ammā, a solution has been reached by using 'amels of teshbih, tasmiya, and terāduf. In the third mu'ammā, ta'lif-i ittisālī, ishtirāk, tasmiya, and terāduf were used, while in the last mu'ammā, intikād, and terāduf took place as 'amel. Nezim Berati wrote his mu'ammā poems by choosing specific names. The poet, whose love for the Prophet (PBUH) and the Ahl al-Bayt was at a high level, first wrote a mu'ammā to the names Ahmed and then Huseyn, wrote a mu'ammā for Ismail Pasha Velabishti, whom he loved and respected. He was a tutelar for Nezim and finally built an enigma for his very own name, Ibrahim.

There are six luğaz in Nezim Berati's Turkish Divan. The first one was written for the Sun. The second one is for a hazelnut; others are coffee, poetry, oorie (pearl oyster), and hamām (Turkish bath). Nezim's hometown, Berat, was famous for its coffee houses, poets, and public baths. Like most of the poets of classical Turkish literature, we can observe that Nezim also reflects the cultural characteristics of his hometown in his poems.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, Mu'ammā, Luğaz, Nezim Berati, Nezim Frakulla.

Giriş

Neredeyse tüm kaynaklarda Arapça lugaz ve kökü olan “lağz” kelimesinin sözlük anlamı; çöl faresi yuvası ve bu yuvanın, hayvanın gizlendiği yerin tespit edilememesi için dolambaçlı, labirent gibi inşa edilmesine verilen ad, şeklinde karşımıza çıkar.¹ Cırboğa, çöl faresi veya Arap tavşanı; Arapça yerbû‘ (يَرْبُوعُ), İngilizce Jerboa kelimeleriyle karşılanır. Asya ve Kuzey Afrika’da yaşayan yaklaşık 20 cm boyunda 50 gr ağırlıkta bir kemirgendir.² “Lağz” sözcüğünün tanımından hareketle, lugazın terim anlamı için şöyle bir çıkarımda bulunulabilir: Nasıl ki cırboğa avcılarını uzak tutmak için dolambaçlı yollar açıp hedef şaşırtır, aynı şekilde şairler de lugazlarının cevabı olan kavramı zihin labirentinin içinde, okuru bazen yanıltıcı yönlerle saptıran, çeldirici fakat bir o kadar da bariz ipuçları barındıran lugazlara saklamışlardır. Çeldiricidir, çünkü Dilçin’in de ifade ettiği gibi: “... Çoğu zaman da, lugaze, konu olan nesne tasvir edilirken, okuyucuyu şaşırtacak, yanıltacak, duraksatacak, kararsızlık içine düşürecek benzetmelere başvurulur.”³ Fakat bu teşbihte şöyle bir fark vardır: Biri bulunmamak için çabalar, diğerinin bulunması hâlinde binlerce âferîn⁴ düzülür.

834 | db

Saraç, muamma sözcüğünü çeşitli sözlüklerden iki gözün kör olması manasındaki “amiye” kökünün tef’îl bâbında, kişiye bir şeyi karışık göstermek manasını kazandığını ifade ettikten sonra, şiirde şairin şiirinin manasını kapalı tutması, tamiye yapmasıdır, biçiminde açıklamıştır.⁵ Dolayısıyla mu’ammâ-gûy olan kişi inşa ettiği muammanın anlamını örterek âdeta okuru göremez hâle getirmiş olur. İlk bakışta çözülemeyen bu manzumeleri mu’ammâ-küşâlar, amel⁶ adlı çözüm teknikleri uygulayarak çözümlenebilirler. Buna ek olarak mu-

¹ Detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Lugaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/221; Hayriye Durkaya, “Klasik Türk Edebiyatında Lugaz ve Lugaz Kelimesinin Divan Şiirinde Kullanımı”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/4 (2021), 1156.

² *Lugat-ı Remzi*, “يَرْبُوعُ” (Erişim 12 Nisan 2023); *Dictionary.com*, “jerboa” (Erişim 12 Nisan 2023); *TDK Güncel Türkçe Sözlük*, “Cırboğa” (Erişim 12 Nisan 2023); *TDK Güncel Türkçe Sözlük*, “Arap Tavşanı” (Erişim 12 Nisan 2023); *A’dan Z’ye Hayvanlar*, “Arap Tavşanı (Cırboğa)”, (Erişim 12 Nisan 2023).

³ Cem Dilçin, “Fuzulî’nin Nesib Bölümü Lugaz Olan Bir Kasidesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 39/1-2 (1999), 83.

⁴ Nezim Frakulla, *Mecmû’â-i Eş’âr ve Divan* (Tiran: Arnavutluk Milli Kütüphanesi, El Yazmaları, H.000015876), 105a.

⁵ M. A. Yekta Saraç, “Muamma ve Divan Edebiyatındaki Seyri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 27 (1997), 297.

⁶ Saraç, “Muamma ve Divan Edebiyatındaki Seyri”, 300.

ammalar mensur inşa edilebilir; yine de az sayıda mensur örneğinin olması aslen manzum olduğu hükmünü değiştirmez.⁷

Peki bu iki müstakil fen niçin bir arada anılmaktadır? Sorunun cevabı basit olmakla birlikte tarihî sürece bakıldığında muamma ve lugazın birçok açıdan yaklaştırıldığı ve birlikte anıldığını görülmektedir. Öncelikle her iki tür de beyân ilminin unsurudur, genellikle manzumdur ve yine her ikisi Arap edebiyatında doğmuştur; Fars edebiyatında şekillenip edebiyatımıza geçmiştir.⁸ Son olarak her iki tür de sorulan şeyi gizleyerek meydana getirilir. Kabaca ifade edilecek olursa muammalarda ismin kelime ve harfleri aracılığıyla çözüme ulaşılır, lugazlarda ise varlığın ve kavramın kendisi, zâtı sorulmaktadır.⁹ Sorulmaktadır ifadesinin kullanılma sebebi şudur: Genelde lugazlar “ol nedir ki, bir acayip nesne gördüm, karşıda gördüm durur...” gibi kalıp ifadelerle başlayıp¹⁰ bulunması istenen nesnenin veya kavramın özelliklerini açıklar. Neticede cevaplanması istenen bir soru niteliğindedir. Oysa muammalarda da örtülü bir kelime/isim olduğu hâlde genelde başlıkta verilen sözcüğe nasıl ulaşıldığının çözülmesi beklenmektedir. Gökalp ve Şengül’ün şu tespitleri gayet açıklayıcıdır: “O hâlde asıl cevap bu isim değil, isme nasıl ulaşıldığıdır. Buna göre muammanın başlığında verilen isim aslında bir cevap olmaktan ziyade ipucudur.”¹¹ Mu‘ammâ-güne lugaz ve mu‘ammâ be-tarîk-i lugaz¹² gibi biçimleri incelediğimizde bu iki ilmin yakınlığı iyice içinden çıkılmaz hâle gelebilir. Kısaca, Türk edebiyatını konu alan hangi çalışma incelenecek olsa muamma denince lugazın, lugaz denince muammanın sözü edilir.

Muamma ve lugaz hakkında daha birçok söz sarf edilebilecek olmasına rağmen konu, genel hatlarıyla değerlendirilmiştir. Maka-

⁷ Saraç, “Muamma ve Divan Edebiyatındaki Seyri”, 298.

⁸ Ali Fuat Bilkan, *Türk Edebiyatında Mu‘ammâ* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2000), 19-26.

⁹ “Bundan ma‘lûm olur ki kelâm-ı vâhid iki i‘tibâr ile mu‘ammâ ve lügaz olmak mümkündür. Eger medlûl elfâz ve hurûf olıcak, eger anlar ile ma‘ânî-i âher maksûde olursa ‘mu‘ammâ’ olur. Eger hurûfun zevâtı maksûde olursa, eşyâ ve zevât kabîlinden olmak üzere i‘tibâr olunmak üzere ‘lügaz’ olur.” Taşköprizâde’nin *Mevzû‘atü’l-‘ulûm*’undan alıntılan Mehmet Arslan, “Divan Edebiyatında Mu‘ammâ Çözülmüş Mu‘ammâ Örnekleri ve Mu‘ammâ Çözüm Teknikleri”, *Prof. Dr. Mehmet Arslan’a Armağan*, ed. H. İbrahim Delice vd. (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2019), 80.

¹⁰ Detaylı bilgi için bk. Mustafa Uzun, “Lugaz (Türk Edebiyatı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/222-223; Haluk Gökalp – Emin Şengül, “Lügaz ve Muamma Karşılaştırması ve Türün Kural Dışı Örnekleri”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/4 (2021), 1166-1167.

¹¹ Gökalp-Şengül, “Lügaz ve Muamma Karşılaştırması”, 1230.

¹² *Mu‘ammâ-güne lugaz ve mu‘ammâ be-tarîk-i lugaz* biçimleri lugaz ve muamma arasında, her iki türden de özellikler barındıran, şairlerin keyfî tasarrufları sonucu meydana gelmiş ara formlardır. bk. Gökalp-Şengül, “Lügaz ve Muamma Karşılaştırması”, 1241.

lenin asıl konusunu Nezim Berati'nin üç divanından biri olan Türkçe Divanı'ndaki dört muamma ve altı lugazın metni ve çözümleri oluşturmaktadır. Bu çalışmayla muamma ve lugaz literatürüne katkı sağlanması ve şairin henüz neşredilmemiş bir eser olan Türkçe Divanı'nda yer alan muamma ve lugazları gün ışığına çıkarmak amaçlanmıştır. Nezim Berati'nin kim olduğuna dair elde edilen bilgiler kısaca verildikten sonra divanda yer aldığı sırayla muammalar ve lugazlar transkripsiyon ile yazılıp her bir nazmın altına ilk paragrafta nesre çevirisi, ikinci paragrafta ise çözümü verilmiştir.

Nezim Berati Hakkında

Nezim Berati'nin, doğduğu yerin Fier yakınlarındaki Frakull kasabası olduğu görüşüyle şair oraya nispet edilerek günümüz çalışmalarında Nezim Frakulla ismiyle şöhret bulmuştur. Arnavutça Divanı'nı neşreden Genciana Abazi-Egro, tam da neşir çalışmasını yayımladığı yılda "Nezim Berati mi, Nezim Frakulla mı?" başlıklı bir yazıyla bu meseleyi ele almış ve özetle Nezim'in kendini Beratlı olarak adlandırması, eskiden Nezim Berati olarak anılması ve Fejzi'nin kronogramı haricinde hiçbir tarihî belgede Nezim'in Frakull ile birlikte yer almaması dolayısıyla Nezim Berati ismini tercih ettiğini belirtmiştir.¹³ Türkçe Divanı'nda da, aynı şekilde, şairin memleketinin Belgrad olduğunu ifade etmesi -Berat, o dönemde Arnavut Belgradı olarak isimlendirilmekteydi¹⁴- ve ayrıca Türkçe adlandırmaya daha yakın olması hasebiyle Nezim Berati, Nezim Frakulla ve İbrahim Nezimi seçenekleri arasından Nezim Berati ismini kullanmayı tercih ettik.

Nezim Berati, 1680-1685 arası bir tarihte doğmuştur. Robert Elsie doğum tarihini 1680¹⁵ olarak verirken, H. T. Norris Nezim'in doğum tarihi için 1660'lar veya 1680-1685 arası¹⁶ diyerek kesin bir yargıda bulunmamıştır. Abdulla Rexhepi ve Nuran Malta Muhaxheri 1685¹⁷ olarak kaydetmiş, Meral Jajhai ise 1680-1685 yılları arasında¹⁸ doğduğunu belirtmiştir. Arnavutluk arşiv kayıtlarındaki evlilik belgelerinde Berat'a 2 km. uzaklıktaki Velabiştli olduğu ifade edilen şairin ismi aynı belgelerde Nezim Efendi İbrahim Bey olarak geçmekte, asıl

¹³ Genciana Abazi-Egro, "Nezim Berati apo Nezim Frakulla?", *Zeri Islam* (24.05.2023).

¹⁴ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 107.

¹⁵ Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania* (Toronto: The Scarecrow Press, 2010), 144.

¹⁶ H. T. Norris, *Islam in the Balkans: Religion and Society between Europe and the Arab World* (Hong Kong: University of South Carolina Press, 1993), 68.

¹⁷ Abdulla Rexhepi - Nuran Malta Muhaxheri, "The Impact of Turkish Poetics in Albanian Poetry and Folk Culture", *Folklor/Edebiyat* 25/100 (Kasım 2019), 909.

¹⁸ Meral Jajhai, "Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatının Dini Karakteri", *Avrasya Etüdüleri* 50/2 (Aralık 2016), 395.

adı İbrahim olup bunu Arnavutça Divanı'nda da zikretmektedir.¹⁹ Ailesiyle ilgili elimizde fazla bilgi olmayan Nezim, validesinin vefatına Türkçe Divanı'nda tarih düşürdüğünden annesinin hicrî 1148'de (M. 1735/1736) vefat ettiğini öğreniyoruz.²⁰ Babası ise Muhtar Bey'dir.²¹

Şair hayatının büyük bölümünü Berat'ta geçirmiştir. Berat'ın ileri gelen bir medresesinde eğitim aldıktan sonra yüksek medrese eğitimi için gittiği İstanbul'da ilk şiirlerini Türkçe ve Farsça kaleme almış, 1731'de Berat'a döndükten sonra 1735'e kadar Arnavutça bir divan yazmıştır. İlk Arnavutça divan sahibinin kendisi olduğunu vurgulayan Nezim, 1747 sonrası bir dönemde Berat valisiyle yaşadığı anlaşmazlık dolayısıyla günümüzde Ukrayna sınırları içinde kalan Hotin'e²² sürgün edilmiş,²³ tekrar memleketine dönmüş ve ardından biri 1162 (M. 1748/1749)'de, diğeri 1165 (M. 1751/1752)'te olmak üzere iki evlilik yapmıştır. İlk evliliğini Pekinli İsmihan Hanım'la yapan Nezim, bundan üç yıl sonra Bobratlı Hatice Hanım'la evlenmiştir.²⁴ Son olarak İstanbul'da, ileri bir yaşta, mahpusken vefat etmiştir.²⁵

Nezim Berati Arap harfli Arnavut edebiyatının ilk temsilcilerindendir. Çağlayan'ın ifadesiyle “Türkçede bir edebiyat terimi olarak kullanılan beyit ve sonuna eklenen +CI eki ile meydana getirilen beyitçi sözü Arnavutçada beyteci şekline dönüşerek on sekizinci yüzyıldan itibaren meydana getirilen edebiyatı karşılamak için kullanılmıştır.”²⁶ İsa Memishi; Arap harfli Arnavut edebiyatına, Arnavut edebiyatı tarihçileri tarafından verilen çeşitli isimleri: “Eski Müslüman yazarları, Türk etkisi altındaki şairler, Arap alfabesiyle yazan Müslüman yazarlar, Alamiad, beytecilerin 18-19. yüzyıl edebiyatı, Arnavut Alhamiyadosu, beyteciler edebiyatı” şeklinde sıralamış ve hemen ardından İsmajli'nin görüşüyle birlikte şu ibareyi eklemiştir: “Arnavut Edebiyatı'nın bu kısmının alfabesi ona çeşitli isimlerin, özellikle de yabancı (el-a'cemiyye/ alhamiyado) isminin takılmasına sebep olmaz.”²⁷

¹⁹ Genciana Abazi-Egro, “Dy Dokumente Të Panjohura Mbi Jetën E Poetit Nezim Berati (Shek. XVIII)”, *Studime Historike* 1-2 (2013), 266-267.

²⁰ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 89b.

²¹ Abazi-Egro, “Dy Dokumente Të Panjohura”, 266-267.

²² Hotin veya Hoçim, 1711'de Osmanlı idaresine geçti ve 1812 Bükreş Anlaşması'na kadar Osmanlı sancağıydı. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 356.

²³ Norris, *Islam in Balkans*, 68.

²⁴ Abazi-Egro, “Dy Dokumente Të Panjohura”, 266.

²⁵ Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, 144-145.

²⁶ Bünyamin Çağlayan, “Klasik Türk Şiiri Etkisinde Gelişen Arnavut Edebiyatı: Beyteci Edebiyatı”, *2. Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı Bildiri Kitabı II: Balkanlarda Türkçe*, ed. Adem Balaban – Bünyamin Çağlayan (Tiran: Hëna e Plotë “Beder” Üniversitesi, 2013), 93.

²⁷ İsa Memishi, “Balkanlardaki Osmanlı İdaresi Süresince Arnavut Yazı Dili”, *Dede Korkut* 5/9

Arap harfli Arnavut edebiyatından günümüze ulaşan en eski şiir 1724-1725 senesinden Muçi Zâde'nin Allah'ım Beni Kahvesiz Bırakma başlıklı şiiridir.²⁸ Ondan sonra bu şiirlere bir edebiyat dönemi vasfı kazandıran Nezim Berati'nin Arnavutça Divanı gelmektedir. Nezim bu divanda, kendisinden başka Arnavutça divan sahibi kimse olmadığını ifade eder. Ayrıca Nezim Berati ilk Arnavutça-Türkçe sözlük sahibi olarak da Arnavut edebiyatı tarihinde önemli bir yere sahiptir. 1728 yılında aruz vezniyle manzum olarak 20 dizeyle yazılan eserde 78 Arnavutça kelimenin Türkçe karşılığı bulunmaktadır.²⁹

Nezim Berati'nin Türkçe Divanı'nda³⁰ dört muamma ve altı lugaz vardır. Muammaların tamamı 96. varağın zahrında (b yüzünde) haşiyede yer almaktadır. Lugazlar ise birbiri ardınca 104a ile 105b arasında bulunmaktadır. Sonuncusu hariç tamamı mesnevi şeklinde yazılmıştır ve şairin mahlasını içermektedir. 105b sayfasında yer alan son lugaz ise kıt'a şeklinde yazılmıştır ve mahlas zikredilmemiştir.

Nezim Berati'nin Türkçe Divanı'ndaki Muammalar

Muamma Arap edebiyatında doğmuş, kuralları Fars edebiyatında şekillenmiştir. Gerek Ali Şîr Nevâî'nin gerek Molla Câmî'nin muamma risaleleri bu türün en önemli örneklerindedir. Türk edebiyatındaki ilk örneklerine 15. yüzyılda rastlanmaktadır.³¹ Nesirle yazılabilse de esasen manzum olan muammalar klasik Türk edebiyatında genellikle tek beyitten müteşekkildir.³² Muamma inşa edenlere mu'ammâ-gûy, bu muammaları amel isimli tekniklerle çözenlere ise mu'ammâ-küşâ adı verilir.³³ Çoğunlukla başlığında veya kenarında muammadan hangi ismin çıkarılması gerektiği muharrerdir. O hâlde cevabı başına yazıldıysa, o metni adı gibi muamma kılan nedir? Bu soruyu yanıtlayan Gökâlp ve Şengül muammanın önündeki başlığın bir ipucu niteliğinde olduğunu, muammada asıl sorulan şeyin ise okuru metinden o isme ulaştıracak yöntem olduğunu açıklamışlardır.³⁴

(2016), 66-67.

²⁸ *İmzot mos mē lerē pa kahve*. bk. Jajhai, "Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatının Dini Karakteri", 394.

²⁹ Genciana Abazi-Egro, "Arnavutluk'ta Türkoloji Çalışmaları", *Bilig* 21 (2002), 13.

³⁰ Nezim Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876).

³¹ Bilkan, *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, 19-26.

³² M. A. Yekta Saraç, "Muamma (Türk Edebiyatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/320.

³³ Saraç, "Muamma ve Divan Edebiyatındaki Seyri", 300.

³⁴ Gökâlp-Şengül, "Lügaz ve Muamma Karşılaştırması", 1230.

Nezim Berati'nin Türkçe Divanı'ndaki dört muamma da birer beyitten ibarettir. İkinci muammada (be-nām-ı Hüseyn) şair mahlasını da zikretmiştir. Diğer üçünde geleneğe uygun olarak mahlasını kullanmamıştır. Aşağıda muammaların öncelikle sıra numarasıyla birlikte başlıkları, sonra köşeli parantez içinde vezni yazılmıştır. Ardından muamma beyti, günümüz Türkçesiyle nesre çevirisi ve son olarak halli yazılmıştır. Muamma çözüm tekniklerinin tümünü detaylı olarak bu makalenin içine almanın hem okur için sıklet oluşturacağı hem de konumuzu bağlamından koparacağı düşünüldüğünden, Nezim Berati'nin muammalarında kullandığı ameller ilk geçtikleri yerde dipnotta belirtilmiş, çalışmanın kapsamı dolayısıyla Nezim Berati'nin kullanmadığı amellere değinilmemiş, ameller tekrar kullanıldığında ek açıklamaya ihtiyaç duyulmamıştır.³⁵

1. Mu'ammā be-nām-ı Aḥmed

[Remel . . . / . . . / . . . / . . .]

Elif-i ḳaddiḳe ṣad gūne ṣenā itdi niṣār

'Āṣıḳıḳ nāmıḳı fehm eyledi nā-istifsār³⁶

db | 839

Senin elif harfi (l) gibi uzun ve düzgün boyuna yüz türlü övgü (hamd ü sena) saçtı ve senin âşığın, hiç araştırmadan (kolaylıkla) adını idrak etti.

Klasik Türk şiirinde sevgilinin boyu (kaddi) uzunluğu ve düzgün oluşuyla elif harfine teşbih edilir. Teşbih³⁷ yoluyla sevgilinin boyuna ve tesmiye³⁸ yoluyla da beytin ilk kelimesi olan elif harfine senâ eklendiğinde isminin apaçık ortaya çıkması gerekmektedir. Hamd ü senâ kalıbının yaygın kullanımından ötürü senâ kelimesinin müteradifi hamd'dir. Dolayısıyla elif+hamd (ا+حمد) Ahmed ismi elde edilmektedir. Nezim, beyitte nā-istifsār ibaresini kullanarak bu muammanın hallinin kolay olduğunu da ifade etmiştir.

³⁵ Ameller hakkında detaylı bilgi almak için bk. Ali Nihad Tarlan, *Divan Edebiyatında Muamma* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1936), 10-27; Ali Fuat Bilkan, *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, 68-94; Mehmet Arslan, "Divan Edebiyatında Mu'ammâ", 81-96.

³⁶ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 96b.

³⁷ "Divân şiirinin teşbih, mecaz ve istiâre unsurları vasıtasıyla, teşbihe konu olan harflerin bir araya getirilmesi suretiyle mu'ammâda gizlenen ismin ortaya çıkarılmasıdır." Bilkan, *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, 78.

³⁸ "Gizlenen isimdeki harfleri isimleri ile zikretmektir." Tarlan, *Divan Edebiyatında Muamma*, 10.

2. Mu'ammā be-nām-ı Hüseyn

[Hezec / / . . .]

Cemālinden o dürrüñ ismi ma'lûm

Yanında yâ Nazîm olursa merķûm³⁹

Ey Nazîm! (İncinin) yanında yâ (harfi, ی) yazılacak olursa, o incinin ismi güzelliğinden bilinir.

Terâdüf⁴⁰ yoluyla cemâl kelimesinin karşılığı hüsündür. İki de Arapçadır. İnci mazmunu teşbih ile dişlere, dişler ise aynı yolla sin (س) harfine delalet eder. Dişin yani sin harfinin yanında tesmiye ile yâ (ی) harfi yazılması gerektiği belirtilmiştir; dolayısıyla (حسن+ی:حسين) Hüseyn ismine ulaşılır.

3. Be-nām-ı İsmā'îl

[Remel _ . . . / _ . . . / _ . . . / _ . .]

Luţf-ı çeşm-âğîliñi 'arz etmeden nāmıñ murād

'Ayn-ı luţfuñdan bilindi ismiñ ey 'ālî-nejād⁴¹

Senin yan bakış⁴² lütfunu göstermenden murat edilen adındır; (çünkü) ey yüce soylu, senin ismin lütfunun kaynağı olan gözünden bilindi.

Muammanın ikinci mısraındaki bilinmek sözcüğünden te'lîf-i ittisâlî⁴³ yoluyla İsmail ismine ulaşmamız gerektiğini çıkarmaktayız. Kelime sonundaki "ā'îl" parçasına ulaşabilmek için iki yol izlenebilir. Birincisi, göstermek mukabili olan "arz etmek" ibaresi ağıl kelimesindeki gayn harfini kelimedden atmaya işaret etmektedir.⁴⁴ Yine

³⁹ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 96b.

⁴⁰ "Bir kelime zikredilip onun aynı dilde veya başka dilde müradifini kasetmektir." Tarlan, *Divan Edebiyatında Muamma*, 13.

⁴¹ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 96b.

⁴² Çeşm-âğîl: Yan bakış, gamze. Francis Joseph Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (Beyrut: Librairie du Liban, 1998), "chashm-âghil", 394. [Steingass sözlüğünde ibare şu şekilde geçmektedir: چشم آغل chashm-âghil (âghül âghîl), A glance from the corners of the eyes.]

⁴³ "Bir veya birkaç kelime içerisinde bulunan mu'ammâ isminin bulunmasıdır. Bu çözüm yolunda, muammada gizlenen isim, iki ayrı kelimenin bünyesindeki bir kısım harflerin silinmesi veya değişmesi suretiyle ortaya çıkmaktadır." Bilkın, *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, 84.

⁴⁴ "Göstermek", işaret edilen kelimeyi veya harfi işaret edilen kelime veya harfe eklemek ya da işaret edilen harfin yerine koymak demektir". Arslan, "Divan Edebiyatında Mu'ammâ", 94.

necât (kurtulmak) kelimesini çağrıştıran neĵâd sözcüğü de aynı anlam gelmektedir.⁴⁵ ‘Ayn-ı lutf tamlamasındaki ‘ayn kelimesinin birinci anlam olarak beyitte “göz” ve “ta kendisi” anlamları kastedilmiş olsa dahi iştirâk⁴⁶ yoluyla ‘ayn kelimesinden ‘ayn harfi kastedilmektedir. Ki şair burada aynı zamanda tesmiye de yapmaktadır. Elde ettiğimiz âîl kelimesine ‘ayn harfi eklendiğinde İsmail isminin sonu olan â’îl parçasını elde etmiş bulunuyoruz. Te’lîf-i ittisâlî ile ismin kelimesinin ism parçasını veya terâdüf yoluyla nâmin kelimesinden çıkarılan ism parçasını eklediğimizde sonuca ulaşılmış oluruz. (اسم+اعیل:اسمايل)

4. Be-nâm-ı İbrâhîm

[Remel _ . . . / _ . . . / _ . . . / _ . . .]

Âĥiri deryâ şehâb-ı âhım ey dil-ber şaĥın

‘Andelîbiĥ alma âhın ey gül-i aĥmer şaĥın⁴⁷

Ey güzel! Dikkat et, (senin hasretinden yanan ciĥerimin dumanı olan) âĥ bulutunun sonu denizdir. Ey kızıl gül (gibi sevgili), bûlbûlün (âşîĥın) âĥını alma sakın!

Şair âhiri deryâ diyerek intikad⁴⁸ ile bulunması gereken ismin sonuna deryâ gelmesi gerektiğini belirtmiştir. Deryâ, Farsça deniz demektir ve müteradifi Arapça yem’dır (يم). Sehâb, Arapça bulut demektir, teradüf yoluyla Farsça ebr (ابر) elde edilir. Tümü birleştirildiğinde ebr, âĥ, yem ile İbrahim (ابر+آه+يم=ابر اهنيم) ismi elde edilir.

Nezim Berati’nin muammalarında dikkatimizi çeken bir husus daha vardır. İlk muamması Hz. Peygamber’in isimlerinden olan Ahmed adı için yazılmıştır. Nezim’in Türkçe Divanı incelendiğinde ehl-i beyt sevgisinin ön plana çıktığı görülebilmektedir. Dolayısıyla ikinci muammasındaki Hüseyin isminin Hz. Peygamber’in torunu Hz. Hüseyin’in adı olduğu dikkat çeker. Üçüncü sırada İsmail ismiyle karşılaşıyoruz ki Nezim’in divanında veliyyü’n-ni‘am olarak hitap ettiği hâ-misi Velabiştli İsmail Paşa için yazıldığı kuvvetle muhtemeldir. Son olarak dördüncü muamması İbrahim ismi için yazılmıştır ve kendi

⁴⁵ “Kurtulmak, necât bulmak, halâs olmak’ ve bunların müterâdifleri kullanıldığında işaret edilen kelimenin bir harfinin kaldırılacağına delalet eder.” Arslan, “Divan Edebiyatında Mu‘ammâ”, 92.

⁴⁶ “Mu‘ammâda geçen bir kelimenin çeşitli anlamlarından, beyitte anlam münasebeti olmayan anlamını kastetmektir.” Bilkan, *Türk Edebiyatında Mu‘ammâ*, 75.

⁴⁷ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 96b.

⁴⁸ “Mu‘ammâ çözümünde alınacak harflerin kelimenin neresinde olduğuna işaret eder.” Bilkan, *Türk Edebiyatında Mu‘ammâ*, 88.

adıdır. Bu bilgiler ışığında muamma yazdığı isimleri gelişigüzel seçmemiş olduğu sonucuna varmaktayız.

Nezim Berati'nin Türkçe Divanı'ndaki Lugazlar

Arap edebiyatında ortaya çıkan lugaz, Arap ve Türk edebiyatlarında rağbet görmüştür. Fars edebiyatında da örneğine rastlansa da muamma, lugazdan daha çok gelişme göstermiştir.⁴⁹ Klasik Türk edebiyatında ilk örneklerine 15. yüzyılda rastlanan lugazların en yoğun yazıldığı dönemin 18. yüzyıl olduğu söylenebilir.⁵⁰ Adı gizlenen bir nesnenin vasıflarının söylenip remiz ve imalarla, muhatabına gizlenen nesnenin buldurulmasını sağlayan şiir türüdür. Başlangıçta kıta nazım şekliyle yazılırken daha sonra mesnevi biçimi rağbet görmüş, en çok mesnevi biçiminde yazılmıştır.⁵¹ Nezim Berati'nin Türkçe Divanı'nda yer alan lugazlar 104a-105a arasında bulunmaktadır ve altı adet lugazın ilk beşi mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. Son lugaz ise kıta nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Son lugazda şairin mahlası bulunmamaktadır. Aşağıda önce transkripsiyonla lugazlar verildikten sonra nesre çevirileri eklenmiş, cevabın ardından çözümlemesi kaleme alınmıştır.

842 | db

1. Luğaz

[Remel _ . _ _ / _ . _ _ / _ . _ _ / _ . _ _]

Ol nedir kim yokdur anda dest ü pā

Ḥidmetinde ‘ālemin şubḥ u mesā

Mürdedir cümle vücūdı şabşarı

Olmuş ammā bu cihānıñ dil-beri

Bī-dehān u bī-zebān u bī-edā

‘Āşık olmuşlar aña şāh u geda

Bu luğazdır her kim anlarsa Nazım

⁴⁹ Mustafa Uzun, “Lugaz (Türk Edebiyatı)”, 222.

⁵⁰ Hayriye Durkaya, “Klasik Türk Edebiyatında Lugaz”, 1159-1160.

⁵¹ Ahmet Alkan, “Nermî ve bazı lügazlarının çözümü üzerine”, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 19 (2020), 543, 555.

Rüşdini kat kat ide Rabb-i 'Alîm⁵²

Gece ve gündüz âlemin hizmetinde olan, eli ve ayağı olmayan o (nesne) nedir? / Ölüdür (canlı değildir) vücudu tamamen sapsarıdır, ama yine de bu dünyanın gönülçelen güzeldir. / Ağızsız, dilsiz ve edasızdır. (Yine de) hükümdarından dilencisine (herkes) ona âşıktır. / (Ey) Nazîm bu bir lugazdır, bunu kim anlarsa Alîm olan Allah onun rüşdünü, ustalığını artırsın.

Yukarıda nesre çevirisi verilen lugazın cevabı Güneş olmalıdır. Eli ayağı olmaması, ağızsız, dilsiz, edasız, sapsarı oluşu ve canlı olmaması özelliklerini Güneş karşılamaktadır fakat kesin olarak belirlemeye yeterli değildir. Ayrıca âlemin gece-gündüz hizmetinde oluşu da yanıltıcı görünmektedir. Fakat bu, lugaz münşilerinin okuru duraksatmak için başvurduğu bir tekniktir.⁵³ Tekrar düşünüldüğünde Güneş, Ay'a yansıtacağı ışığı göndermekle geceleri de âleme hizmet etmeyi sürdürmektedir. Her ne kadar klasik Türk şiirinde de diğer ilimler gibi Batlamyus'un yer (Dünya) merkezli evren anlayışı kabul edilmiş olsa da, göğün ilk katmanı olan Ay'ın ışığını Güneş'ten aldığı ilk çağlardan beri bilinmekteydi.⁵⁴ Ayrıca Âmil Çelebioğlu'nun da işaret ettiği gibi, "Güneş değişmeyen, hep aynı ve aslî şekliyle görüldüğü için tasavvufî açıdan Cenâb-ı Hakk'ın zâtını temsil eder. Ay ise ışığını güneşten alarak küçülüp büyüdüğü, yani şekli devamlı olarak değiştiğinden onun güneş gibi sabit bir görüntüsü mevcut değildir. ... Mutlak güzellik ve kemal Cenâb-ı Hakk'a mahsustur. Ay güneşten aldığı ışığı yansıtma ile Hakk'ın sıfatlarını, tecellilerini gösteren bir aynadır."⁵⁵ Diğer yandan Güneş'in Farsça karşılığı Mihr'dir ve aynı zamanda muhabbet (sevgi) anlamına gelir. Ona şâh u gedânın âşık olması ve cihânın dilberi oluşu ile bizi kaçınılmaz bir sonuca götürür.

db | 843

2. Luğaz

[Haffif . . . _ (_ . . _) / . . . _ / . . . (_)]

⁵² Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 104a.

⁵³ Dilçin, "Fuzuli'nin Nesib Bölümü", 83.

⁵⁴ Tefik Fehd, "İlm-i Felek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/126-129; Mahmut Kaya, "Ay (I. Kur'an ve Hadis)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/182.

⁵⁵ Âmil Çelebioğlu, "Ay (III. Kültür ve Edebiyat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/188.

Nedir ol sîm-ten ħarîf-i zamân
Ki aña müşterî bu ħalk-ı cihân

Derdmendiñ mekân u me'vâsı
Siyeh üstindeki ÷olaması

Cismi ak göñlegi olur aħmer
Çıkılmaz üstinden öldürürsen eger

Āteş anı şoyar suhûlet ile
'Āşık alır hezâr 'izzet ile

Bu lügazdır Nazîm eger bir yâr
Fehm iderse sezâ pesend-i hezâr⁵⁶

(Ey) zamane dostu, bu dünya halkının arzuladığı o gümüş (beyaz ve parlak) tenli nedir? / Dertlilerin mekânı ve sığınma yeridir, üstündeki dolaması siyahtır / Bedeni ak, gömleği kırmızıdır; onu öldürürsen (veya ezersen gömleğini üstünden) çıkaramazsın / Ateş onu kolaylıkla soyar, onu seven bin hürmetle alır / Ey Nazîm, bu lügazdır eğer bir dost bunu anlarsa ona bin övgü yaraşır.

İkinci lügazın cevabının fındık olması kuvvetle muhtemeldir. Sîm-ten veya sîmîn-ten beyaza yakın parlak vücutlu anlamına gelmektedir; nitekim iç fındık da yağlı olduğundan parlak ve beyaza yakın bir renktedir. Çok sevilen bir yemiştir. İç fındığın üzerinde bir iç kabuk, onun dışında sert bir dış kabuk ve onun üzerinde fındık zurufu⁵⁷ olarak adlandırılan, önce yeşil olup kurudukça kararan en dış katmanı bulunmaktadır. Şair bu fındık zurufunu bir giysi türü olan dolamaya benzetip siyah renkte olduğunu belirtmiştir. Cisminin ak olduğunu söyleyip iç zarını gömleğe benzeterek kırmızı olduğunu, onu öldürürsen ezip parçalarsan çıkaramayacağını belirtmiştir. Hâlbuki ateşe atıldığında iç kabuk kolaylıkla soyulmaktadır. Ayrıca

⁵⁶ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 104a.

⁵⁷ Mustafa Duman, *Fındık Kitabı* (İstanbul: Kitabevi, 2008), 179.

şair bu lugazda da yanıltıcı bir ipucu vererek fındığı dertlilerin sığınağı ve mekânı olarak adlandırmıştır. Fındık sözcüğü, Arapça kökeni olan funduk kelimesi itibarıyla kervansaray anlamına da gelmektedir ve Kâmûsu'l-muhît'te belirtildiği üzere düşkünler ve yolcular orada ücretsiz konaklayabilmektedir.⁵⁸ Son olarak ilk beyitteki zaman kelimesinin bir diğer anlamı mevsim; harîf sözcüğünden bir nokta ile ayrılan harîf kelimesi ise sonbahar, hazan anlamındadır. Fındık hasat mevsimi ise rakıma göre değişmekle birlikte ağustos ayında başlayıp sonbahar başlarında yapılmaktadır.⁵⁹ Dolayısıyla bu lugaz fındıktan başka bir cevabı akla getirmeyecek şekilde ipuçlarıyla bezenmiştir.

3. Luğaz

[Haffif . . . _ (_ . . _) / . . . _ / . . . _ (_ _)]

Nedir ol hûb dil-ber-i Hâbeşî

Büyü hâliş 'abîr ü misk gibi

Revnağ-ı bezm-i ehl-i 'irfândır

Bûsuñla dü-la'l-i cânândır

Dâfi '-i derd-i 'uşşâkândır ol

Maḥrem-i vaşl-ı dil-berândır ol

Dil-i mecrûḥa hûb merhemdir

'Āşık-ı şâdıķına hem-demdir

Qışsa-h'ânlık iderse bir âdem

Ġayrılar mest-i h'âb olur ol dem

Şoḥbetinden bunuñ şehâ nâ-çâr

⁵⁸ "Fındık ta'bir olunan yemişe denir ve yollarda olan hâne ve kârbân-sarâya denir. Funduk şol hândır ki yollar üzere yaparlar, gurebâ' ve ebnâ-i sebîl ücretsiz ona konarlar." *Kâmûsu'l-muhît-1814*, "funduk" (Erişim 23.01.2023).

⁵⁹ bk. Mustafa Duman, *Fındık Kitabı* (İstanbul: Kitabevi, 2008), 175.

H̄āb-ālūd çeşm olur bî-dār

Isıcağ kanlu bir kerem-güster
Habeşîdir kemāl ile esmer

Dem-i vuşlatda beste-h̄ānlık ider
Lezzeti tā meşām-ı cāna gider

Bir zarîf ehl-i dildir ol ‘ayyār
Şūkalādan ider hemîşe firar

Hande-rûdur o Leylî-i gerdûn
Şübhesüz sevmeyen anı Mecnûn

846 | db

Ne güzel geldi bu laţîf luğaz
Oldı ismi bunun zarîf luğaz

Ger sorarsañ Nazîm hâtimesin
Gül-şeker bil anıñ muqaddimesin⁶⁰

O kokusu halis abîr ve misk gibi olan Habeşî (esmer) güzel nedir? / Ehl-i irfan meclisinin göz alıcı güzelidir, senin öpücüğünle sevgilinin iki dudağı gibidir / Âşıkların derdini def eden odur, sevgiliye kavuşmanın sırdaşı da odur / Yaralı gönüllere hoş merhemdir, onu gerçekten sevenlere arkadaştır / Bir insan kıssa anlatıcı olursa diğerleri (dinleyenler) o an (ister istemez) uyuklar / Bunun sohbetinden ise ey şah uykuya karışmış göz uyanıverir / Sıcakkanlıdır, cömerttir, Habeşîdir, tamamen esmerdir / Kavuşma zamanında şarkı söyleyendir, lezzeti ta canın burnuna kadar gider / O çapkın, zarif bir gönül ehlidir, sıkıntı verenlerden, kaba saba olanlardan her zaman kaçır / O feleğin gecesi (Leylastı) güler yüzlüdür, şüphesiz onu sevmeyen delidir / Bu hoş luğaz

⁶⁰ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 104a-104b.

*ne güzel geldi, bunun ismi zarif lugaz oldu / (Ey) Nazîm eğer bu luga-
zın sonunu sorarsan o şeyin başlangıcını gül-şeker bil.*

Nezim'in Türkçe Divanı'ndaki bu üçüncü lugazın cevabı kahvedir. Şair kahveyi mis kokulu esmer güzeline benzetmekle birlikte kahverengi oluşunu vurgulamanın yanı sıra, Habeşî diye nitelerken memleketi bilinen yer olan Habeşistan'a atıfta bulunmaktadır.⁶¹ Koyu rengi, güzel kokusu, meclislerde ve kahvehanelerde tüketilmesi, içene keyif vermesi, sıcak oluşu, herkes tarafından sevilmesi yönlerinden çeşitli remizlerle süslenen lugazda, kahve vurgusunun ön plana en çok çıktığı üç nokta vardır. İlki, sevgilinin iki dudağını öpmeye benzetilmesi yönünden dikkat çekicidir. Kahvenin sıcak ve iç ısıtan bir içecek olmasının yanı sıra fincanı öpüyormuşçasına dudakla buluşması açısından benzetilmiştir. Daha da ilginç ise şudur: Kahve meyvesinin kırmızı dış kabuğu soyulduktan sonra iki parçadan oluşan çekirdeği ortaya çıkar, dış kısmı yuvarlak olup birbirine bakan düz kısmı ise ortadan bir çizgiyle yarılmış tıpkı kapalı bir ağız (iki dudak) görüntüsü vermektedir. Şair, görünüşü bakımından dudağa benzeyen kahvenin onu içenin dudağıyla buluşmasını, sevgilinin dudağını öpmeye benzetmiştir. İkincisi, beşinci ve altıncı beyitlerde belirtildiği gibi uzun süren sohbetlerde dinleyenlerin uykusunun gelmesi, fakat kahve içildiğinde -kafeinin de etkisiyle- kişiye dinçlik, canlılık vermesi yönündendir. Üçüncüsü ise Türk kültüründe kahve yanında gül-be-şeker veya gül-şeker diye adlandırılan şekerlemenin ikram edilmesine işaret edilmiştir.⁶²

4. Luğaz

[Remel (_ . . .) / / . . . (_ .)]

Nedir ol tohm-ı siyeh dünyada

Ekilür ekşerî aķ tarlada

Meşelâ bunda ekerler anı

⁶¹ İdris Bostan, "Kahve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/203.

⁶² "Gülbeşeker: ... 17. yüzyılda Seyyid Hasan, Melek Ahmed Paşa'yı ... ziyaret ettiğinde gülbeşeker, kahve ve şerbet ikram edilmişti. ... Mevlana'nın çağdaşı Hollandalı şair Jacob van Maerlant İslam dünyasından Avrupa'ya geçen gülbeşekerin tarifini şöyle vermişti: 'Gül şekerini şöyle yapılır: Gül yaprakları şekerle ezilerek cam kavanoza konur ve güneşte otuz gün bırakılarak her gün karıştırılır. Sıkı kapatılan kavanozda üç yıl bozulmadan durur.'" Priscilla Mary Işın, *Osmanlı Mutfak Sözlüğü* (İstanbul: Kitap Yayınları, 2010), 130, 132.

Ėayrı kişverde biçerler anı

Hāşılı anıñ olur ma'nādan
Lezzeti ehline hoş helvādan

Sīne-i 'āşık olur enbārı
Şan içinde görünür dildārı

Bu lūgazdır ki 'ayān ma'nāsı
Anı iş'ār ider imlāsı

Oldı mefhūmı Nazīmā āsān
Degil ehli bunı añlar şıbyān⁶³

848 | db

O dünyada genelde beyaz tarlada ekilen siyah tohum nedir? / Me-sela burada onu ekerler, başka ülkede onu biçerler / Onun mahsulü anlamdan olur. Anlayana tadı helvadan hoştur / Âşığın sinesi onun ambarıdır, sanki içinde sevdiği görünür / Bu bir lugazdır ki anlamı açıktır. Onu, imlası bildirir / Ey Nazīm, anlamak kolay oldu. Bunu (lugaz) ehli değil çocuklar (bile) anlar.

Dördüncü sıradaki lugazın cevabı şiir olmalıdır. Şair, beyaz kâğıda siyah mürekkeple yazılması, yazıldığı yerden başka ülkelerde okunabileceği, manadan müteşekkil olduğu, âşığın sinesinde biriktiği ve içine bakıldığında sevgilinin görülebildiği yönlerinden şiirden bahsetmiş, son olarak iş'ār (اشعار) kelimesinin yazılışının şi'r (شعر) kelimesine işaret ettiğini belirtmiştir. Aslında harf sırası değişmeden iskât/tahlîs yoluyla iki elif düşürerek istediği kelimeyi elde etmiş ve sadr mısrandaki ayan (apaçık) sözcüğüyle buna işaret etmiştir.

Nezim Berati, şiirin bir ülkede yazılıp başka ülkelerde okunduğu tasvirini, “+dİr nazmımız” redifli gazelinin yedinci beytinde de şu şekilde tekrar etmiş ve dolayısıyla ulaştığımız sonucu destekler nite-likte başka bir örnek sunmuştur:

⁶³ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 104b-105a.

Çanda olsa ehl-i 'irfān sem'ine eyler güzer
Bir serī'ü's-seyr bir tayy-ı mekândır nazmımız⁶⁴

5. Luğaz

[Remel . . . _ (. . _) / . . . _ / . . _ (. _)]

Nedir ol sîmden olmuş şandūk
Çudretîdir anı yapmaz maḥlūk

La'l ü yâkûtdan olur çapısı
'Aklı bî-'aql ider anı yapısı

İçi elmās ile dürr-i yek-tā
Müteḥayyir aḡa kân u derya

Biḡ cihān kıymeti bir danesidir
Feyz envārına pervanesidir

Mālîki anıḡ olur şāh ü şehān
Bendegāmıdır anıḡ cümle cihan

Olamaz bu luğaza hîç nazîr
Al Nazîm ol melikiḡ destine vir

Raḡm idüp ḡālîḡe ol çuḡb-ı zamān
Saḡa kenzinden iderse iḡsān

Bir daḡı façr yüzün görmezsin

⁶⁴ *İrfan ehli nerede olursa olsun, bizim hızlı giden, tayy-ı mekân eden nazmımız kulağına gider.*
Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 52a.

Ėayrı kapulara yüz sürmezsın

Budur evrād-ı kulüb-ı ĖamĖin

Yā İlāh eyle müyesser āmīn⁶⁵

O Ėümüştēn olmuşt (beyaz ve parlak), Allah'tan ve yaratılmışt olanın yapamadığı sandık nedir? / Kapısı lal taşı ve yakuttandır. Onun yapısı akli (bile) akılsız bırakır / İçi elmas ve eşsiz inci (gibidir). Ona madenler ve denizler şaşmıştır / Bir danesi (ufak ve yuvarlak parçası) bin dünya kadar kıymetlidir. Feyz onun nuruna bir pervane gibidir / Onun sahibi padişahlar, sultanlardır. Bütün dünya onun kuludur / Bu lugazın hiç eşi benzeri olamaz. Nazım al bu lugazı o şahın eline ver. / O zamanımızın kutbu, haline merhamet edip sana hazinesinden bağışlasa / Bir daha fakirlik yüzü görmez, başkalarından dilenmezsin / Dertli kalplerin zikri budur: Ey Allah'ım kolaylaştır, âmin!

Baştan sona istiare ve tenasüp yoluyla değerli nesnelere ilgi kurulmuş bu beşinci sıradaki lugazın cevabı sade olmalıdır. Sandıkları süslemekte kullanılan bir tezyinat türü olarak “sedef kakma”yı anımsatacak biçimde istirdide de, içinde kıymetli incileri barındıran bir sandığa benzetilmiş, canlı olduğuna “kudretî” kelimesiyle işaret edilmiştir. Sert kabuğunun ağzı kırmızı taşlara, içi parlak elmas ve inciye benzetilmiştir. Dolayısıyla şairin günümüzde birçok türü bilinen istirdiden kırmızı ağırlıklı renkte olanlarını ele aldığı sonucuna varılabilir. Hem maden, hem deniz içlerinde değerli elementler bulundursa da; Nezim, kıymetli olduğuna dikkat çekmek için, sadefin içinin parlaklığı ve beyazlığının onları hayrete düşürmekte olduğunu ifade etmiştir.

İnci ilk çağlardan beri kıymetli bir mücevher nesnesi olarak kullanılmaktaydı. Nezim ise bu endüstrinin başlangıcı kabul edilen ilk mücevher niteliğinde yuvarlak kültür incisinin üretiminden yaklaşık 130 yıl önce hayatını kaybetmiştir.⁶⁶ Dolayısıyla yaşadığı dönemde günümüzdekinden çok daha değerli olan inciyi hükümdar mücevheri olarak adlandırması ve tüm cihanı onun kölesi olarak nitelemesi, mübalağalı olmakla birlikte yerindedir. Diğer lugazlarından farklı olarak Nezim bu lugazını bir icaze talebiyle bitirmiştir.

⁶⁵ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 105a.

⁶⁶ Kiyohito Nagai, “A History of the Cultured Pearl Industry” *Zoological Science* 30/10 (Ekim 2013), 783-784.

6. [Başlıksız lugaz]

[Haffif . . . _ (_ . . .) / . . . _ / . . . (_ . .)]

Nedir ol dūzah-ı şafā-perver

Meyl iderler aña sığār u kibār

İçine hem firişte hem iblis

Girer etmez birbirinden ‘ār

Bu lūgazdır şehā idenlere fehḡ

Diyeyim āferīn hezār hezār⁶⁷

O küçük-büyük herkesin ona yöneldiği iç açan cehennem nedir? / İçine hem melek hem şeytan girer, birbirinden utanmaz / Ey şah, bu bir lūgazdır anlayanlara binlerce āferin diyeyim.

Nezim Berati'nin Türkçe Divanı'ndaki altıncı ve son lūgazın cevabının hamam olması kuvvetle muhtemeldir. O dönemde sadece "çok zengin" kişilerin evlerinin yanına ayrı bir hamam yaptırabilmesi dolayısıyla hamamların müşteriye yakın olmak için mahalle aralarında yer aldığı, gündelik hayatın bir parçası olduğu, özellikle kadınların hamamlara yalnız temizlik amacıyla değil ahabplık etmek için de gittiği söylenebilir.⁶⁸ Ayrıca şairin büyüdüğü, memleketim dediği, ilk eğitimini aldığı ve İstanbul'da eğitimini tamamladıktan sonra hayatının büyük bölümünü geçirdiği Berat; Arnavutluk'ta dönemin kültür merkezlerinden biri olmanın yanı sıra hamamları ve kahvehaneleriyle meşhur bir şehirdi.⁶⁹ Nezim Berati hamam için safâ veren, iç açan benzerliğinde bulunurken, aynı zamanda safâ kelimesinin saflık, katışıksızlık anlamından da faydalanarak hamamla temizlik arasındaki ilgiyi vurgulamıştır. Hamamı sıcak oluşuyla cehenneme benzeten Nezim, içine yalnız iblisin değil meleklerin de girdiği bir cehennem olarak resmedip okuru çeldirecek ipuçları vermiştir. Bu lūgaz diğerlerinden farklı olarak kıt'a nazım şekliyle yazılmıştır ve şairin mahlasını da ihtiva etmektedir.

⁶⁷ Frakulla, *Divan* (El Yazmaları, H.000015876), 105a.

⁶⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 135, 184, 196.

⁶⁹ Norris, *Islam in the Balkans*, 68.

Sonuç ve Değerlendirme

Arapça lugaz kelimesinin kökeni ve anlamından söz açarak muamma ve lugaz terimlerinin edebiyatımızdaki teşekkülüne, tekniklerine ve kullanımına değindiğimiz çalışmamızda; Nezim Berati'nin Türkçe Divanı'ndaki muamma ve lugazların metni ve incelemesine ışık tutmayı hedefledik ve bu şiirlerin değerini vurgulamaya çalıştık. Arap harfli Arnavut edebiyatının kıymetli şairi Nezim Berati, muamma ve lugaz alanındaki becerisini göstermiş ve lugazlarında dikkat çekici benzetmeler, simgeler ve imalar aracılığıyla anlatılan kavramın farklı yönlerini ve özelliklerini yansıtmıştır. Aşağıda maddeler hâlinde çalışmamızın değerlendirmesi yer almaktadır:

- Literatürde Nezim Frakulla, İbrahim Nezimi gibi alternatif isimlerle adına rastladığımız şairin kendini Beratlı olarak addetmesi ve Türkçe adlandırmaya daha uygun olması hasebiyle çalışmamıza Nezim Berati ismiyle dâhil edilmiştir.

- Şairin kesin doğum tarihi bilinmemektedir. Hayatının büyük bölümünü Berat'ta geçirmiştir, İstanbul'da hapisteyken 1760 yılında vefat etmiştir.

852 | db

- Babasının adı Muhtar'dır. Annesinin vefatına bir tarih düşürmüştür; buradan 1148'de (M. 1735/1736) vefat ettiği öğrenilmektedir.

- Arap harfli Arnavut edebiyatının önemli ve ilk temsilcilerinden olan Nezim Berati'nin Arnavutça divanı ve Arnavutça-Türkçe ilk sözlük olan bir manzum sözlüğü olmasının yanı sıra bir Türkçe, bir Farsça divanı da vardır.

- Günümüze ulaşan ilk Arap harfli Arnavutça divan ve ilk Arnavutça-Türkçe manzum sözlük ona aittir. Tarihte ve Arnavut edebiyatında önemli bir yere sahiptir.

- Şairin Türkçe Divanı'nda dört muamma, altı lugaz yer almaktadır.

- İlk iki muammada teşbîh, tesmiye, terâdüf amelleri kullanılarak çözüme ulaşılmıştır. Üçüncü muammada te'lif-i ittisâlî, iştirâk, tesmiye ve terâdüf kullanılırken son muammada intikâd ve terâdüf ameli yer almıştır.

- Nezim Berati muammalarını, isimleri özellikle seçerek yazmıştır. Peygamber ve Ehl-i Beyt sevgisi had safhada olan şair önce Ahmed, sonra Hüseyin isimlerine muamma yazmış, daha sonra sevdiği

ve hürmet ettiği İsmail Paşa Velabişti dolayısıyla olduğunu düşündüğümüz İsmail ismine muamma yazmış ve son olarak kendi adı olan İbrahim için muamma inşa etmiştir.

• Nezim Berati'nin Türkçe Divanı'ndaki ilk lugaz Güneş için yazılmıştır. Sonrakiler ise sırasıyla fındık, kahve, şiiir, sadef ve hamamdır.

• Nezim'in memleketi Berat, o dönemde kahvehaneleri, şairleri ve hamamlarıyla meşhur bir şehirdir. Birçok klasik Türk edebiyatı şairi gibi Nezim'in de memleketine ait kültürel özellikleri şiirlerine yansıttığını gözlemlenebilir.

KAYNAKÇA

- A'dan Z'ye Hayvanlar. Erişim 12 Nisan 2023. <http://www.a-z-hayvanlar.com/arap-tavsani/>
- Abazi-Egro, Genciana. "Arnavutluk'ta Türkoloji Çalışmaları". Bilig 21 (2002), 1-26.
- Abazi-Egro, Genciana. "Dy Dokumente Të Panjohura Mbi Jetën E Poetit Nezim Berati (Shek. XVIII)". Studime Historike 1-2 (2013), 265-271.
- Abazi-Egro, Genciana. "Nezim Berati apo Nezim Frakulla?". Zeri Islam. Erişim 24.05.2023. <https://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=1132>
- Alkan, Ahmet. "Nermî ve bazı lügazlarının çözümü üzerine". RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi 19 (2020), 541-557. <https://doi.org/10.29000/rumelide.752509>
- Arslan, Mehmet. "Divan Edebiyatında Mu'ammâ Çözölmüş Mu'ammâ Örnekleri ve Mu'ammâ Çözüm Teknikleri". Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan. ed. H. İbrahim Delice vd. 79-168. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2019.
- Bilkan, Ali Fuat. Türk Edebiyatında Mu'ammâ. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2000.
- Bostan, İdris. "Kahve". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 24/202-205. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çağlayan, Bünyamin. "Klasik Türk Şiiri Etkisinde Gelişen Arnavut Edebiyatı: Beyteci Edebiyatı". 2. Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı Bildiri Kitabı II: Balkanlarda Türkçe. ed. Adem Balaban – Bünyamin Çağlayan. 92-100. Tiran: Hëna e Plotë "Beder" Üniversitesi, 2013.
- Çelebioğlu, Âmil. "Ay (III. Kültür ve Edebiyat)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 4/186-191. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dictionary.com. Erişim 12 Nisan 2023. <https://www.dictionary.com/browse/jerboa>
- Dilçin, Cem. "Fuzuli'nin Nesib Bölümü Lugaz Olan Bir Kasidesi". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 39/1-2 (1999), 79-86.
- Duman, Mustafa. Fındık Kitabı. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- Durkaya, Hayriye. "Klasik Türk Edebiyatında Lugaz ve Lugaz Kelimesinin Divan Şiirinde Kullanımı". Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature 7/4 (2021), 1155-1178.
- Durmuş, İsmail. "Lugaz", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 27/221-222. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Elsie, Robert. Historical Dictionary of Albania. Toronto: The Scarecrow Press, 2. Basım, 2010.
- Faroqhi, Suraiya. Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla. çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 8. Basım, 2014.
- Fehd, Tevfik. "İlm-i Felek", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 22/126-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Frakulla, Nezim. Mecmû'a-i Eş'âr ve Divan (Mecmua-c es'âr ve divan). Tiran: Arnavutluk Millî

- Kütüphanesi, El Yazmaları (Dorëshkrime), H.000015876, 1b-107a. <https://www.bksh.al/details/113568>
- Gökalp, Haluk –Şengül, Emin. “Lügaz ve Muamma Karşılaştırması ve Türün Kural Dışı Örnekleri”. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7/4 (2021), 1222-1249.
- Işın, Priscilla Mary. *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*. İstanbul: Kitap Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Jajhai, Meral. “Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatının Dini Karakteri”. *Avrasya Etüdları* 50/2 (Aralık 2016), 389-404.
- Kâmûsu'l-muhît-1814. Erişim 23.01.2023. <https://kelime.com/kelime/funduk/63335474101dea5b8e0f541c-63335d0307ef266044b313c7/os/tumu/kmt>
- Kaya, Mahmut. “Ay (I. Kur'an ve Hadis)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4/182-183. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Lugat-ı Remzi. Erişim 12 Nisan 2023. <https://remzi.cagdasozluk.com/buyuk-osmanlica-soz-luk-madde-38339.html>
- Memishi, İsa. “Balkanlardaki Osmanlı İdaresi Süresince Arnavut Yazı Dili”. *Dede Korkut* 5/9 (2016), 63-70.
- Nagai, Kiyohito. “A History of the Cultured Pearl Industry”. *Zoological Science* 30/10 (Ekim 2013), 783-793. <https://doi.org/10.2108/zsj.30.783>
- Rexhepi, Abdulla - Malta Muhaxheri, Nuran. “The Impact of Turkish Poetics in Albanian Poetry and Folk Culture”. *Folklor/Edebiyat* 25/100 (Kasım 2019), 899-910. <https://doi.org/10.22559/folklor.1054>
- Saraç, M. A. Yekta. “Muamma ve Divan Edebiyatındaki Seyri”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 27/0 (1997), 297-310.
- Saraç, M. A. Yekta. “Muamma (Türk Edebiyatı)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30/320-321. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Genişletilmiş 2. Basım, 2017.
- Steingass, Francis Joseph. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beyrut: Librairie du Liban, 1998), “chashm-âghil”, 394.
- Tarlan, Ali Nihad. *Divan Edebiyatında Muamma*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1936.
- TDK Güncel Türkçe Sözlük. Erişim 12 Nisan 2023. <https://sozluk.gov.tr/>
- Toprak, M. Faruk. “Klâsik Arap Şiirinde Luğaz”. *Nüsha* 1/3 (2001), 97-110.
- Uzun, Mustafa. “Lugaz (Türk Edebiyatı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27/222-223. Ankara: TDV Yayınları, 2003.